

НОРВІЖАЛЕНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Юлія Горова

ТОПОС СИБІРУ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ТА ПОЛЬСЬКИХ РОМАНТИКІВ

В українській літературній критиці, присвяченій проблемам романтизму, топос Сибіру розглядався, зазвичай, лише побіжно, в контексті інших тем. Натомість у польському літературознавстві мотив Сибіру неодноразово привертав увагу, йому присвячені, зокрема, праці З.Трояновичової, Є.Фецько, Е.Касперського¹.

За свідченням документів "Польського приказа", уже в першій половині XVII ст. "многие полоняники польские и литовские люди ссиланы в неволю в Сибирь и на Уфу и в иные города"². У суспільно-політичному дискурсі епохи, як пише Е.Касперський, "Сибір означав щось більше, ніж географічну назву. Він мав значення постійної загрози. Функціонував як знаряддя залякування підданих – знак кари – і звичайно предмет страху"³. Такі значення Сибіру домінували в тогочасному світогляді, притлумлюючи всі інші.

А.Міцкевич у праці "Слов'янська література" на прикладі Сибіру політику влади подавав як політику несправедливих репресій: "Сибір поглинав усіх уцілілих вояків Косцюшки, всіх патріотів, що чинили опір російському урядові, всіх підозрілих у намірах підбурення країни до боротьби чи у намірах поєднатися з братією за кордоном... Це слово завжди означало постійну небезпеку і слугувало для залякування поляків. Будь-хто, зважуючись на якийсь сміливий крок, був змушений думати про сибірське покарання"⁴. Натомість царська влада заслання на каторгу або поселення "злочинців" у найвіддаленіших місцях імперії вважала актом справедливого покарання за порушення закону та демонстрацією сили. Тобто топос Сибіру існував як уособлення кари, як примусове виведення з рідного простору та переведення в простір віддалений, чужий і ворожий. Самоідентифікація людини в таких умовах була однією з болючих проблем епохи.

В романтичному дискурсі топос Сибіру мав як демонічний, так і сакральний аспекти. Демонізація виражалася в ототожненні його з простором абсолютного зла, що, своєю чергою, давало можливість чинити йому опір, а отже, прилучатися до святої справи. Саме романтикам належить провідна роль у символізації та сакралізації образу Сибіру і саме в романтизмі він починає функціонувати як топос⁵. У польській і українській романтичній поезії розробляється кілька його аспектів.

Покарання як вияв героїзму. Заслання на Сибір не мали конотації заслуженої кари, навпаки, розумілися як свідчення патріотизму та опозиційності владі. Цей мотив – один із центральних у поемі Міцкевича "Дзяди", у вірші З.Красінського "Я з тобою не прощаюсь..." і в поемі Шевченка "Чернець".

¹ Trojanowiczowa Z. Sybir romantyków. – Poznań, 1993; Trojanowiczowa Z., Ficcko J. Syberia // Słownik literatury polskiej XIX wieku. – Wrocław, 1991; Kasperski E. Wokół "Syberii" Norwida. Dwa modele etyki, historiozofii i patriotyzmu. // Kresy, Syberia, literatura. Doświadczenia dialogu i uniwersalizmu. – Warszawa, 1995.

² Цит. за: Дзира Я. Міцкевич і Шевченко: їхній погляд на Петербург // Літературна Україна. – 2000. – 9 берез. – С. 5.

³ Kasperski E. Op. cit. – S. 156

⁴ Mickiewicz A. Dzieła. – Warszawa, 1955. – Т. 10. – С. 284.

⁵ Топоси, згідно з Е.Р.Курціусом, – це закорінені в стародавній риторичній й закріплені в європейській культурі за посередництва латинського середньовіччя форми висловлювання, аргументації та образотворення, передусім "вічні" і сталі мотиви й теми, які свідчать про неперервність середземноморської культури та доводять її архетипну спільність ("Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter". – München, 1948).

“Дзяди” (1832) Міцкевича — це політична драма, написана під враженням поразки Листопадового повстання в Польщі. Основна фабула твору пов’язана з автентичними подіями переслідування філоматів. Суд над юнаками, які кинули виклик деспотизмові й були заслані вглиб Росії, дрібний, здавалося б, із погляду історичної перспективи епізод, автор зробив “центральною метафізичною драмою польського національного існування”⁶. Незаслужено заарештована молодь, на чому постійно наголошується в творі, марно намагалася зрозуміти свою провину:

Jużci przecież bez winy w Sybir nas nie wysła;
A jakąż winę naszą znajdują lub wymyślą?
Milczycie, — wytłumaczcież, co się tutaj dzieje,
O co nas oskarżono, jaki powód sprawy?⁷

Переслідування філоматів було емблематичним для месіанської концепції польського народу, широко пропагованої Міцкевичем. Через категорію невинності патріотична жертва наближалася до жертви Христової. Зокрема прикметники “dziecinny” і “niewinny”, пов’язані римою, з’являються в оповіданні Соболевського про гоніння на патріотичну молодь:

I rzekłem: Panie! Ty, co sądami Piłata
Przelałeś krew niewinną dla zbawienia świata,
Przyjm tę spod sądów cara ofiarę dziecinną,
Nie tak świętą ni wielką, lecz równie niewinną⁸.

Візія заслання юнаків передувала візії Польщі як розп’ятого Христа і була її поясненням. Весь польський народ виступав у ролі Месії, що надавало сенсу його стражданням у перспективі майбутнього воскресіння.

Драматичність символу Сибіру в очах патріотів виникала з абсурдності жорстоких покарань за фактично не існуючі провини. Це, власне, робило засланців в очах громадської думки мучениками. В поемі Шевченка “Юродивий” міститься згадка про “невольників святих”, яких “сотнями в кайдаках гнали” на Сибір⁹. У поемі “Неофіти” (1857), побудованій на аналогіях російської та давньоримської деспотії, навмисна “помилка” у називанні Скіфії Сибіром викликала алузії з царською політикою репресій і гонінь. Невинність борців за волю підкреслювалася авторським осудом винесеного вироку (кількаразове повторення питання “за що?”) та проголошенням їм слави:

Хвала вам, души молодіе!
Хвала вам, лицарі святіе!
Вовіки-віки похвала!¹⁰

Власна невинність була основним аргументом, до якого у вірші Красінського “Я з тобою не прощаюсь...” (1840) апелював ліричний герой, очікуючи заслання:

Nie żegnam ciebie — chyba z fali szumnej
Wyrośnie dla mnie płynne wieko trumny,
Chyba mnie porwą i pójdą okuty,
W zamazłą wiecznych męczarni krainę
Znieść karę za to, żem żadną miał winę:
Że ze czci nie byłem — jak podli — wyzuty!¹¹

В основу поеми Шевченка “Чернець” (1847) покладено історію Семена Палія, провідника національно-визвольної боротьби українців XVII—XVIII ст. Побоюючись зростання популярності Палія серед народу, Мазепа звинуватив його перед Петром I у зносінах із польськими гетьманами та в антиросійських намірах, внаслідок чого героя було заслано до Сибіру. Мотив каторги у творі символізував приборкання волелюбних і незалежницьких прагнень особистості:

... Бий поклони!
І плоть старечу усмирай.
Святе писаніє читай,
Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай,
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило...¹²

⁶ Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо. — К., 2000. — С. 58.

⁷ Mickiewicz A. Dzieła. — Warszawa, 1955. — Т.3. — С. 137.

⁸ Ibid. — С. 147.

⁹ Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12-ти томах. — К., 2001. — Т.2. — С. 260.

¹⁰ Там само. — С. 254.

¹¹ Krasinski Z. Dzieła literackie. — Warszawa, 1973. — Т.1. — С. 42.

¹² Шевченко Т. Повне збір. творів. — Т.2. — С. 51.

Специфікою естетики українського романтизму була естетизація та актуалізація серця. Ідея, пропущена крізь серце, вважалася істинною. Тому Семен Палій виступав як блаженний старець і мученик, який страждав, бо жив, керуючись голосом серця. Сибірське заслання, таким чином, усвідомлювалося як своєрідна Голгофа для патріотів, уникнути якої міг лише той, хто міг "усмирити" серце.

Безіменний героїзм. Драматичне становище польського народу в розумінні романтиків мало вирізняти його серед європейської спільноти. Можливо, як ніколи раніше, воно виконувало роль надзвичайно дієвого чинника національної солідарності. На думку Міцкевича, сибірські копальні та підземелля стали тим місцем, де в неволі утримувалися мало не всі, чия любов до Вітчизни була підкріплена готовністю поступитися заради неї свободою:

Bo teraz Polska żyje, kwitnie w ziemi cieniach,
Jej dzieje na Sybirze, w twierdzach, w więzieniach¹³.

Заслання до Сибіру поет уявляв як останній шлях мучеників. Про це свідчать, зокрема, слова головного героя "Дзядів" Конрада: "Żywu, zostaną dla mej ojczyzny umarli"¹⁴.

Поема З.Красінського "Останній" (1840–1847), присвячена сибірській темі, починається епілогом, в якому доля вигнанців асоціюється з долею Мойсея, якому Бог судив лише здала побачити землю обітовану:

Z gór, gdzie dźwigali strasznych krzyżów brzemię,
Widzieli z dala obiecaną ziemię!
Widzieli światło niebieskich promieni,
Ku którym w dole ciągnęło ich plemię —
A sami do tych nie wejdą przestrzeni!
Do godów życia nigdy nie zasiądą,
I nawet może zapomnieni będą!¹⁵

У поемі Красінського поставав новий тип самотньої сибірської жертви, в душі якої поєднувалися бунтарські почуття з християнською покірністю та примиренням, бажання подвигу з песимістичним потягом до тихої загибелі. Твір написаний у формі оповіді поета, який перебуває на засланні уже впродовж майже 20-ти років. Нарація, побудована на асоціаціях із подіями молодих років, спогадах в'язня про дорогу на північ до "страшних губерній", про муки багаторічного ув'язнення, з розвитком сюжету переходила в месіанську візію воскресіння Польщі, оплаченого кров'ю мучеників. Простір Сибіру, відтворений досить стереотипно, мав тут виразний ідеологічний характер і був простором "безбожним", повним "ohydnych świątyń na cześć Boga-Cara" і "twierdz z krwi ludzkiej, wapna i kamieni".

Сакралізація мук вигнання сягає апогею в поемі Т.Шевченка "Сон" (1844) — гострій сатири на імперську тиранію. Серед тих, хто страждає в пеклі Сибіру-Голгофи, зустрічаємо збірний образ усіх мучеників за волю:

В кайдани убраний
Цар всесвітній! Цар волі, цар,
Штепом увінчаний!
В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!¹⁶

Як зазначається в коментарях до поеми, "цар волі" — це "уособлення ідеї саможертвовного служіння народів: він втілює риси, властиві кільком поколінням борців із самодержавством, передусім декабристам, що їх Шевченко глибоко шанував як "первых русских благовестителей свободы"¹⁷. Образ "царя, штепом увінчаного", що з'являється в поемі, асоціюється з біблійним образом Христа, увінчаного терновим вінцем. Улюбленими посталями романтиків були Христос і Прометей, які втілювали найвищу жертвовність заради людського добра, добровільно прирікаючи себе на найбільші муки та самотність.

Романтизм не обмежувався простою апологією патріотів. Вони повинні були пройти через приниження, зраду, забуття, пізнати безмір страждання, щоб романтизм міг їх оспівати й поставити за взірць іншим. Лише тоді вони, за термінологією епохи, перетворювалися на "справжніх всесвітніх героїв", "учнів Христа" і навіть святих.

¹³ Mickiewicz A. Dziady // Mickiewicz A. Dzieła. — Warszawa, 1955. — Т.3. — С. 207.

¹⁴ Ibid. — С. 133.

¹⁵ Krasiński Z. Dzieła literackie. — Warszawa, 1973. — Т.1. — С. 301.

¹⁶ Шевченко Т. Повне зібр. творів. — Т.2. — С. 270.

¹⁷ Там само. — Т.1. — С. 703.

Польська дослідниця Зоф'я Трояновичова зазначала, що "жоден із творів світової літератури не був таким плідним для вираження сибірських переживань, як "Божественна комедія" — її використовували декабристи, повними жменями черпали з неї автори листів і спогадів із заслання, посилалася на неї романтична поезія"¹⁸. Наприклад, Міцкевич у праці "Слов'янська література" ототожнював Сибір із "політичним пеклом", яке "виконує ту саму роль, що й пекло в поезії середніх віків, так добре описане Данте"¹⁹. "Дантівські" асоціації спостерігаємо і в поемі Шевченка "Юродивий" (1857), де також піднімається тема політичних заслань. Дорога наратора до Сибіру, що пролягала через дикі засніжені пустелі, нагадувала мандрівку пеклом, праця каторжан у підземних копальнях, їхні психічні й фізичні муки — сцени знаменитої поеми Данте:

А я долину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори,
Без дна глибокії, і вас —
Слободники святої волі —
Із тьми, із смрада, із неволі
Царям і людям на показ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...²⁰

Глибокі сибірські підземелля асоціювалися з хтонічним царством Аїда і могли викликати в пам'яті напис на брамі пекла: "Хто входить сюди, прощається з надією". Однак до тексту твору автор вводить кардинальні для античного міфу трансформації, замінюючи символіку приреченості символікою надії. Можливість таких змін була закорінена в романтичній історіософії, кардинально відмінній від історіософії попередніх епох. Одним із її складників став дискурс мучеництва, який категорію страждання пояснював як неодмінну запоруку осягнення волі.

Сибірській темі присвячена і поема Ю.Словацького "Ангеллі" (1837 — 1838). Завважимо, що в ній помітний значний вплив популярних у Польщі спогадів Й.Копца, який за участь у повстанні Косцюшка був засланий на Камчатку ("Щоденник подорожі через цілу вздовж Азію...", 1837). Ю.Словацький критично ставився до міфу Сибіру А.Міцкевича, в якому сам факт заслання диктував сакралізацію засуджених. В поемі "Ангеллі" головний герой — це єдина серед засланців особа, наділена автором позитивними рисами. Але зумовлені вони не патріотичними почуттями, а настановами місцевого Шамана, який "влив в нього сердечну любов". Такий песимізм викликаний не так оцінкою польських засланців, як польської еміграції.

До теми Сибіру Словацький звертався й пізніше, вже не вдаючися до іронії в зображенні героїв твору. Історія засланого на Камчатку учасника Барської конфедерації М.Беньовського, який, організувавши там бунт, утік до Китаю, інспірувала написання поетом однойменного твору. З метою героїзації мученицького подвигу польських патріотів автор вдався до символіки прометеїзму:

Gdybym był zwiedził Sybir sam realnij;
Gdyby mi braknął gorzki chleb powszedni,
Gdybym żył jak ci ludzie borealni
Troską i solą z lez gorących — biedni!
Tam nędzni — dla nas posępni, nadskałni,
Podobni bogom rozkutym z łańcuchów,
W powietrzu szarym, mglistym, pełnym duchów...²¹

Моральне та релігійне переродження через страждання. Сибірський досвід, що мав для романтиків сенс істотний і глибокий, часто сприймався як Боже провидіння. Заслання, на думку Міцкевича, мали на меті відірвати поляків од світу, "знищити всі колишні вузли, що прив'язували їх до матеріальної й розумової сили, до всього, що становило земну могутність"²². Своєю чергою "самотнє життя, життя з природою, з самим собою" мало "змусити їх, аби заглиблювалися в самих себе, в самих собі шукали сили"²³. Іншими словами, заслання на Сибір сприяло

¹⁸ Trojanowiczowa Z. Sybir romantyków. — Poznań, 1993. — S. 89.

¹⁹ Mickiewicz A. Dzieła. — T.10. — S. 285.

²⁰ Шевченко Т. Повне зібр. творів. — Т.2. — С. 260.

²¹ Słowacki J. Dzieła. — Wrocław, 1959. — T.3. — S. 35.

²² Mickiewicz A. Dzieła. — S. 303.

²³ Там само.

духовному оновленню та відродженню поляків. Зокрема, в поемі "Дзяди" Міцкевича Сибір відіграє важливу роль у духовному переродженні Конрада. На каторзі його вогненний дух мав позбутися пихи та загартуватися, щоб дорости до ролі народного пророка й месії.

Подібне значення мало заслання й у світогляді Шевченка. У листі до графині Анастасії Толстої, написаному з Новопетровського укріплення, поет називав самотність і муки заслання причиною власного морального вдосконалення та духовного сходження: "Я ... теперь счастливее счастливейшего из людей... Теперь, и только теперь я вполне уверовал в слово: "Любя наказую вы". Теперь только молюся я и благодарю его за бесконечную любовь ко мне, за ниспосланное испытание. Оно очистило, исцелило мое бедное больное сердце. Оно отвело призму от глаз моих, сквозь которую я смотрел на людей и на самого себя. Оно научило меня, как любить врагов и ненавидящих нас. А этому не научит никакая школа, кроме тяжелой школы испытания и продолжительной беседы с самим собою. Я теперь чувствую себя если не совершенным, то по крайней мере безукоризненным христианином. Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый, благороднейший путь жизни. И это я называю истинным, настоящим счастьем..."²⁴.

У щоденнику Шевченка є подібні записи й щодо душевного стану декабриста, з яким поет познайомився під час його повернення з Сибіру: "величественный, кроткий изгнанник в речах своих не обнаруживает и тени ожесточения против своих жестоких судей, даже добродушно подтрунивает над фаворитами коронованного фельдфебеля, Чернышёвым и Левашёвым, председателями тогдашнего верховного суда. Благоговею пред тобою, один из первозванных наших апостолов!"²⁵.

Прикметно, що навіть для Ю.Словацького, який в "Ангеллі" створив принципово протилежну стереотипній візії Сибіру, в перші роки після Листопадового повстання був властивий погляд на Сибір як на причину духовного вдосконалення. Це засвідчує, зокрема, драма "Кордіан", в якій є такі рядки:

...Dwuchset naszych było,
Wiarusy kęs nadsute, oficerstwo młode;
A jak wzajem sprzyjali, wspomnieć starcu miło,
Jeden drugiemu nigdy nie powie jak "bracie",
Chleb lamią jak oplatki, w jednej chodzą szacie²⁶.

У польській і українській романтичній літературі Сибір як місце морального вдосконалення, реалізованого через страждання людської та національної спільноти, підносився до символу Голгофи і підтверджував заповідь майбутнього воскресіння народу, навіть більше: здавалося, мав таке призначення. Крім того, на переконання польських письменників, гарантував і підтверджував правду месіанської обітниці.

Топос Сибіру формувався також на рівні поетичної мови, насиченої пов'язаними з цим краєм лексикою та символікою: "сніги", "темінь", "копальні", "льохи", "ланцюги", "пута", "кайдани", "штемпи" "хрести", "хресні шляхи" тощо. Позначене такими виразними елементами сибірське тло сакралізувало й унаочнювало жорстокість мук, які випали на долю поневолених народів. "Ланцюги" разом із "путами" та "кайданами" створювали ключовий символ романтичного дискурсу тиранії й антонім свободи. Вони мали конотацію застосування примусу та репресій, ув'язнення й завдання болю. Натомість месіанська символіка "штемлів", "хрестів", "хресних шляхів" огортала сибірських мучеників Хрестовою аурую. Змалювання романтиками північного краю насичене темною, похмурою й туманною колористикою. У "Дзядях" дороги на Сибір поставали як довжелезні хрести, символізуючи сакральність важкого випробування каторжан. Вони жахали своїм походженням, бо не природнім чином "попливли" на північ "білі ріки-шляхи", а цар вимостив їх тілами мучеників. Зловісний образ сибірських доріг присутній і в поемі Словацького "Ангеллі":

I przechodzili Szaman z Anhellim pustymi drogami Syberii, gdzie stały turmy²⁷.

Цей же автор у поемі "Кордіан" називає Сибір трупом, а у вірші "І встав Ангеллі з гробу..." своєю демонічністю він нагадує Дантове пекло:

²⁴ Шевченко Т. Повне збір. творів: У 10 т. – К., 1951. – Т.6. – С. 125.

²⁵ Там само. – Т.5. – С. 113.

²⁶ Słowacki J. Dzieła. – S. 194.

²⁷ Ibid. – Т.2. – С. 248.

Sybir był zaćmiony jakby zawieruchy
 Ciemnymi i powietrze się ciągle męszalo,
 I chmury szły, i grady błyskały, i grzmiało²⁹

У поемі Шевченка "Сон" і в "Дзядях" Міцкевича Сибір асоціюється з безлюдною пустелею²⁹. У обох творах північна країна, основна прикмета якої — "пустота", описується не через наявність, а через відсутність певних ознак життя. Такий прийом ніби доводить, що будь-яке існування на цих теренах було протиприродним.

Дзяди:

Oko nie spotka ni miasta, ni góry,
 Żadnych pomników ludzi ni natury;
 Ziemia tak pusta, niezaludniona,
 Jak gdyby wczoraj wieczorem stworzona³⁰

"Сон":

Лечу, лечу, а вітер віє,
 Передо мною сніг біліє,
 Кругом бори та болота,
 Туман, туман і пустота.
 Людей не чуть, не знать і сліду
 Людської страшної ноги³¹.

Масовий і водночас мученицький характер заслань залишив глибокий слід у національній свідомості українців і поляків, про що свідчить багата тематична література. Проте варто зазначити, що реалізація топосу Сибіру, наприклад, у творчості Тараса Шевченка та польських романтиків мала певні відмінності. Якщо в польському романтизмі він сприймався як символ боротьби передусім за національне визволення поляків, то у творчості Т.Шевченка функціонував як символ дещо універсальніший: сибірський засланець у "Кобзарі" ідентифікувався не лише з українським, а й із будь-яким іншим борцем за свободу.

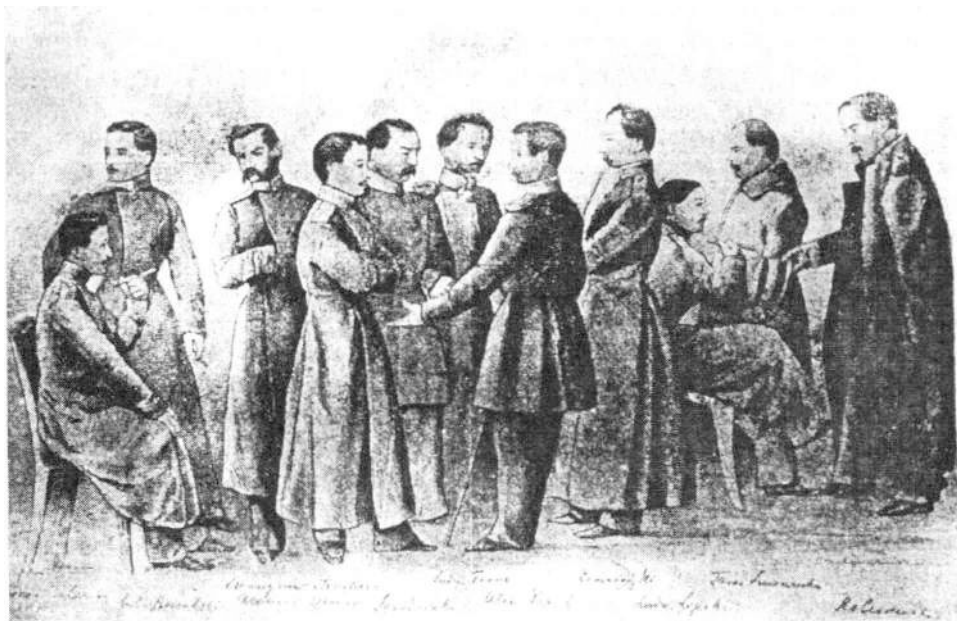
Схильні радше до символічного насаження дійсності, ніж до її відображення, кожен чергову жертву самодержавства романтики представляли у своїх творах як нову постать національного мученицького пантеону. Сформована таким чином символічна система мучеництва в польському й українському романтизмі утверджувала національну ідентичність поневолених народів.

²⁸ *Ibid.* — Т.1. — С. 248.

²⁹ Колесса О. Шевченко і Міцкевич. Про значінне впливу Міцкевича в розвою постичної творчості та в генезі поодиноких поем Шевченка. - Львів, 1894. - С.72.

³⁰ *Mickiewicz A. Dzieła.* — Warszawa, 1955. — Т.3. — С. 267.

³¹ *Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т.* — Т.1. — С. 269.

Малюнок Олексія Чернишова "Політичні засланці в Оренбурзі". 1850.

Відомий за репродукцією. На знімку (зліва направо):

Броніслав Залеський, Юліан Ковальський, Олександр Чернишов, Тома Вернер, Євстафій Середницький, Людвіг Турно, Олександр Попель, Станіслав Доморацький, Людвіг Липський, Тарас Шевченко, Балтазар Колесницький.